

KAFKASYA’DA ALMAN KOLONİZASYONU VE AZERBAYCAN’DA KURULAN BİR ALMAN KÖYÜ “HELENEN DORF / GÖYGÖL”

Öğr. Gör. Dr. Fatih ÇOLAK*

Öz

18. yüzyılda Avrupalı bütün büyük devletler kolonizasyon faaliyetlerine başlamışlar ve kendi aralarında bir rekabete girişmişlerdir. Almanya diğer devletlere göre birliğini geç tamamlamış ve söz konusu rekabete sonradan dâhil olmuştur. 1871 yılında kurulan Alman İmparatorluğu hiç vakit kaybetmeden özellikle Afrika, Amerika ve Orta Doğu coğrafyalarında söz sahibi olmak istemiştir. Bu bağlamda dünyanın birçok bölgesine Alman kolonistler göç etmişlerdir. Fakat Rusya topraklarında bulunan Alman kolonistlerin buraya gelip yerleşmeleri hem daha eski tarihlerde gerçekleşmiş hem de farklı bir şekilde gelişmiştir. Bu çalışmada Kafkasya’daki Alman kolonizasyonuna değinilecek, özel olarak da 1819 yılında, günümüz Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan “Helenendorf” ismindeki bir Alman köyü üzerinde durulacaktır. Bu çalışma Alman arşivlerinden ve Almanca eserlerden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Alman Kolonizasyonu, Kafkasya’da Almanlar, Helenendorf (Еленендорф), Hanlar (Ханлар), Göygöl.

German Colonization In The Caucasus And A German Village Established In Azerbaijan “Helenen Dorf/Göygöl”

Abstract

In the 18th century, all the great European states started their colonization activities and entered into a competition among them. Germany completed its union late compared to other states and later joined the competition. Established in 1871, the German Empire wanted to have a say in Africa, America and the Middle East without wasting any time. In this context, German colonists migrated to many parts of the world. However, the arrival and settlement here

Geliş Tarihi: 18 Şubat 2021 - Kabul Tarihi: 15 Mart 2021.

Atıf Bilgisi: Fatih Çolak, “Kafkasya’da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan’da Kurulan Bir Alman Köyü “Helenen Dorf/ Göygöl””, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 128, Sayı: 252, İstanbul 2021, s. 111-132.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu Yabancı Diller Bölümü, fthcolak42@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5971-847X.

of German colonists, which were in Russian territories, both took place in earlier times and developed in a different way. In this study, the German colonization in the Caucasus will be mentioned and specifically, a German village named "Helenendorf" established in 1819 in today's Azerbaijan lands will be discussed. This study has been prepared by compiling data from various German archives and studies in German.

Keywords: German Colonization, Germans In The Caucasus, Helendorf (Еленендорф), Hanlar (Xanlar), Göygöl.

Giriş

Avrupa'nın sanayileşmesi neticesinde ihtiyaçtan fazla üretim gerçekleşmeye başlamıştı. İhtiyaç fazlası üretimin yığılmaması için iç pazardan başka dış pazarlara da ihtiyaç doğmuştur. Bununla birlikte sanayiler için yerli hammadde yetmemeye başlamış, fabrikaların durmaması için hammadde gereksinimi artmıştır. Ayrıca tarımda ve fabrikalarda çalıştırılmak üzere ucuz iş gücüne ihtiyaç duyulmuş, yerli köylüler ve yoksul halk yetersiz kalınca bu açık da koloni bölgelerinden getirilen kölelerle karşılanmıştır. Böylece savaş ve işgal yönteminden ziyade ticaret kolonileriyle bir bölgeye hâkim olma siyaseti daha fazla kabul görmeye başlamıştır. Avrupa devletleri onlara bazı menfaatler sağlayarak yerel yöneticilerle işbirliği içerisinde olmuşlardır.

Söz konusu koloni siyaseti sadece hammadde ve pazar bulmayla sınırlı kalmamış, Avrupa ülkeleri kolonileştirdikleri bölgelere dillerini, kültürlerini ve medeniyetlerini empoze etmişlerdir. Avrupalı emperyalist güçler kendi medeniyetlerini ulaştırılması gereken en yüksek medeniyet olarak göstermişlerdir. Batı medeniyetine ait olan her şey kutsanırken, kendi dinleri olan Hristiyanlığı ise insanlığın kurtuluşu için tek reçete olarak sunmuşlardır.¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı büyük devletler arasında bir kolonileşme rekabeti söz konusu olmuş ve 19. yüzyılın sonuna doğru Afrika kıtasının büyük bir kısmı Avrupalı büyük güçler arasında paylaşılmıştır. Alman İmparatorluğu ise birliğini ancak 1871 yılında tamamlayabilmiş ve söz konusu emperyalist faaliyetlere katılmakta gecikmiştir. Söz konusu dönemde Alman kamuoyunda, sürekli büyümekte olan Alman sanayisinin kısa zaman içerisinde hammadde ve ürettiği ürünler için ise pazar sıkıntısı çekeceği ifade edilmiş, geleceğe şimdiden hazırlıklı olunması gerektiği, yeni dış pazarların bulunmasının çok büyük önem arz ettiği vurgulanmıştır.

Alman yazınında genel itibariyle İmparatorluğun geleceği için Güney Afrika'ya el atılması, ardından Hint Denizi'ne, Asya'ya ve Anadolu'ya ulaşılarak bu bölgelerden Almanya'nın ihtiyaç duyduğu hammadde ve pazar açığının kapatılması gerektiği üzerinde durulmuştur.² Böylece 1870'li yılların sonunda Alman sanayicilerin, bankacıların, sermayedarların ve büyük tüccarların öncülüğünde Almanya'nın kolonyal faaliyetlerinin büyük bir hız kazandığı görülmektedir.

¹ Kevser Toprak, *Osmanlı Filistininde Alman Kolonileri (1869-1917)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 17.

² Karl von Winterstetten, *XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye / Orta Avrupa Politikasında Yeni Amaçlar Berlin-Bağdat*, Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara 2002, s. 86.

Alman emperyalizminin Doğu Afrika'daki kurucusu olarak kabul edilen Carl Peters, 1884 yılında ilk kez Doğu Afrika'ya ayak basmış ve kolonyal faaliyetlere başlamıştır.³ Almanya, Carl Peters'in Doğu Afrika'ya gelmesinden on bir yıl sonra 1895'te bu coğrafyada yaklaşık 155 bin kilometrekare (60 bin mil karelik) toprak ele geçirmiş ve burayı Doğu Afrika Alman Protektorası (*koruma ve denetimi altında*) olarak ilan etmiştir.⁴

Alman İmparatorluğu'nun 1884-85 yıllarında da Doğu ve Güneybatı Afrika, Kamerun, Togo ve Büyük Okyanus'ta bazı adaları ele geçirdiği görülmektedir.⁵ Daha sonra 1888-89 yıllarında da 785.753 km²lik yüzölçümüyle dünyanın en büyük ikinci büyük adası olarak kabul edilen Yeni Gine Adası, Papua Yeni Gine'nin bir parçası olan ve batı Pasifik Okyanusu'ndaki kuzeydoğu Yeni Gine sahilleri uzağında bulunan, ismini dönemin Almanya başbakanından alan Bismarck Takım Adaları, Yeni Gine'nin güneydoğusunda, Güney Pasifik'te bulunan Salomon Adaları, Pasifik Okyanusu'nda bulunan Marshall Adaları, Güney Büyük Okyanusu'nda bulunan, adalardan oluşan Samoa Devleti'nin büyük bir bölümü Almanya'nın kontrolü altına geçmiştir.⁶

Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren diğer Avrupalı büyük devletler gibi kolonizasyon siyaseti takip ettiği, bunun neticesinde dünyanın birçok bölgesine koloniler kurmak amacıyla kendi vatandaşlarını göç ettirdiği görülmektedir. 18. yüzyılda yaklaşık 100 bin Alman Amerika kıtasına ve 400-500 bin civarında da Doğu Avrupa'da farklı yerlere göç etmiştir.⁷ Bu kapsamda Rusya'ya ve beraberinde Kafkasya'ya da gelip yerleşen ve burada koloniler kuran birçok Alman olmuştur. Ancak bu koloniler, yukarıda izah etmeye çalıştığımız kolonilerden farklı bir şekilde gelişmiştir ve oluşumları da daha eski bir tarihe dayanmaktadır.

1. Alman Kolonizasyonunun Kafkasya'daki Temelleri

Ruslar, Kuzey harbinin başlarında Livonya'ya girmişler ve bu savaş esnasında orada bir papazın hizmetinde bulunan bir Alman kızı esir olarak almışlardı. Rus Çarı I. Petro, kendisinin bürokratlarından birisi olan Meşikov'un evinde bu kıza rastlamış ve hoşuna giden bu kıızı kendi hizmetine almıştır. I. Petro, Ortodoksluğa geçen ve Katerina ismini alan bu Alman kızla 1712 yılında evlenmiştir. Petro'nun ölümünden sonra da bu Alman kız Rus Çarıçesi olmuştur. Bu evlilikten birçok çocuk dünyaya gelmesine rağmen, sadece iki kız evladı hayatta kalmıştır.

³ Carl Peters ve Almanya'nın Doğu Afrika'daki kolonileri hakkında daha geniş bilgi için bkz.: Erich zu Klampen, *Carl Peters-Ein deutsches Schicksal im Kampfum Ostafrika*, Hans Siep Verlag, Berlin (W8) 1938.

⁴ İber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 27.

⁵ Murat Özyüksel, *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988, s. 41.

⁶ Winfried Baumgart, *Deutschland im Zeitalter des Imperialismus (1890-1914): Grundkräfte, Thesen und Strukturen*, Ullstein Verlag, Frankfurt (M), Berlin, Wien 1972, s. 65.

⁷ Ulrich Maier, "Schwabenzüge - Die Auswanderung nach Russland - Polen und die Donauländer", *Deutschland & Europa*, Sayı: 45, Ulm 2004, s. 11. Ayrıca söz konusu dönemde farklı coğrafyalara göç etmiş Alman nüfusu için bkz. Paul Rohrbach, *Deutsches Volkstum Als Minderheit*, Hans Robert Engelmann Verlag, Berlin 1926.

I. Petro evlilikler yoluyla Avrupa'da bazı müttefiklikler oluşturmayı planlamıştır. Kendisinin de çabalarıyla kızı Anna ile Prusya'nın Holstein-Gottorp bölgesinin dükü Karl Friedrich evlenmişlerdir. Bu evlilikten 1728 yılında Almanya'nın Kiel şehrinde Karl Peter Ulrich isminde bir çocuk dünyaya gelmiştir. Tamamen bir Alman prensi olarak yetişen Çar I. Petro'nun torunu Peter Ulrich, 1742 senesinde Rusya tahtının varisi ilan edilmiş ve Petersburg'a getirilerek Ortodoksluğa geçirilmiştir. Prusya Kralı Büyük Friedrich'in tavsiyesi üzerine 17 yaşını dolduran Peter Ulrich, 1745 senesinde Prusya'nın Anhalt-Zerbest bölgesinin prensesi Sophie Augusta Frederika ile evlenmiştir. Prenses de Ortodoksluğa geçirilmiş ve kendisine Katerina Alekseyevna ismi verilmiştir. Peter Ulrich, Ocak 1762 tarihinde Rus Çarı III. Petro olarak Rusya tahtına çıkmıştır.

Prusya Kralı Büyük Friedrich'e hayranlık besleyen III. Petro, Rus ordusunu Prusya ordusuna benzetmeye çalışmış ve birçok alanda Prusya'yı taklit etmiştir. Çoğu kez Rusya'yı ve Rusları yenmekten geri kalmayan III. Petro'ya karşı özellikle askeri kanatta bir düşmanlık söz konusu olmaya başlamıştır. Buna karşın eşi Katerina (Sophie) ise sanki doğuştan Rus'muş gibi davranmış ve birçok kesimin takdirini kazanmıştır. Böylece 1762'nin 28 Haziran günü muhafız alayı Çar'a karşı ayaklanmış ve Çar'ı tahttan indirerek yerine eşi Sophie'yi II. Katerina ismiyle Rusya Çariçesi olarak ilan etmiştir.⁸

Alman asıllı II. Katerina tahta çıktıktan sonra Rusya'nın daha çok gelişmesi için neler yapılabileceği üzerine düşünceler geliştirmiş, ülkesini daha iyi tanımak maksadıyla seyahatlere çıkmıştır. Rusya'yı en iyi kanunlara göre yönetmeyi hedeflemiş ve özellikle ziraata ağırlık vermek istemiştir. İncelemeleri neticesinde Rusya'daki zirai faaliyetlerin Almanya'dakinden daha geride olduğu kanaatine varan Katerina, Almanya'dan ülkesine yerleşimcilerin gelmesini arzulamıştır. Bunun için Almanya'da bulunan Rusya temsilcilikleri vasıtasıyla bir çağrı yapmış ve Rusya'ya Alman çiftçilerini davet etmiştir.

Yeni Rus Çariçesi özellikle tarım için çok yüksek potansiyele sahip Volga, Astarhan ve Hazar Denizi bölgelerinden gerekli verimin alınmadığını ve buralardan yeterince faydalanılmadığını düşünmüştür. Çariçe, gelecek olan göçmenlerin bu bölgelere yerleşmeleriyle buralardan Rus devletinin çok menfaat sağlayacağını, bununla birlikte Rus çiftçilerin de Alman çiftçilerden olumlu yönde etkileneceklerini hesap etmiştir.⁹ Çariçe'nin diğer bir amacının da; Altınorda, Kazan Hanlığı, Astarhan ve Kasım Hanlıklarından elde edilmiş yeni toprakları tarıma açmak ve Rus toprak sahibi derebeylerine karşı bağımsız çiftçiler meydana getirmek, aynı zamanda Kırım ve Tatar Türklerine karşı tampon bölgeler oluşturmak olduğu da ifade edilmektedir. Kırım Hanlığı'nın da ortadan kaldırılması sonrası bu bölgeye de yine Alman göçmenler iskân edilmiştir.¹⁰

⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi-Başlangıcından 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 289, 297-298; Gerd Stricker, "Deutsche Siedler auf russischem Boden", *Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur*, Michael Imhoff Verlag Berlin 2013, s. 260.

⁹ Stricker, *a.y.*

¹⁰ Doğan Üstüntaş, "Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 14, Ankara 2015, s. 122-123.

Yukarıda sözü edilen çağrı sonucunda beklentisi gerçekleşmeyen Katerina, Temmuz 1763'de bir bildiriyle yeniden Alman halkını ülkesine davet etmiştir. Bildirinin bazı maddeleri şöyledir:

- 1- Rusya'ya gelecek olan Alman yerleşimcilere ziraat yapabilmeleri için toprak verilecektir.
- 2- Meslek erbabına mesleklerini burada da icra edebilmeleri için Rus devleti tarafından 10 yıl vadeli faizsiz kredi verilecektir.
- 3- Gelen Alman yerleşimciler 30 yıl boyunca her türlü vergiden muaf tutulacaklardır.
- 4- Yerleşimciler kendi dinlerini ya da mezheplerini istedikleri şekilde yaşayabileceklerdir.
- 5- Askerlikten muaf olacaklardır.
- 6- Rusya'ya gelmek isteyen Almanların yol masrafları Rus devleti tarafından karşılanacaktır.

Yedi Yıl Savaşları'nın getirdiği ağır vergi yükünden ve savaştan bıkmış olan birçok Alman aile, Rusya devletinin kendilerine sunduğu şartların olumlu olması neticesinde Rusya topraklarına ve özelde de Kafkasya'ya göç etmeyi göze almışlardır.¹¹ Böylece Katerina'nın çağrısı bu kez karşılık bulmuş ve 1765 senesinde 300 aile Rus topraklarına, bununla beraber Kafkasya'ya gelerek yerleşmiştir. 1767'den 1807 yılına kadar 1244 kişilik 200 Alman aile daha bu topraklara göç etmiştir.¹²

II. Katerina'nın ölümünden (1796) sonra da Almanya'nın farklı bölgelerinden Rus topraklarına göçlerin devam ettiği görülmektedir. Rus Çar'ı I. Aleksandr da (1801-1825) II. Katerina gibi ülkesine gelecek olan göçmenlere maddi ve manevi kolaylıklar sağlayacağını vaat etmiştir. Özellikle Almanya'nın Stuttgart, Konstanz, Freiburg, Karlsruhe, Mannheim, Tübingen ve Heidelberg bölgeleri Napolyon savaşlarından çok etkilenmişlerdi. Alman devleti vergileri o kadar ağırlaştırmıştı ki, toprak sahiplerine ürettikleri ürünün ancak beşte biri kalıyordu. Bunun neticesinde bu bölgelerdeki halk açlıkla karşı karşıya kalmış, 1815 yılında 1440 Alman aile Rusya'ya göç etmek istediğini Rus makamlarına bildirmiştir. Çiftçilik yapacak olanlar geniş bozkırlara yerleştirilecekler, zanaatkarlar da Rus şehirlerindeki halka faydalı olmaları için şehirlere iskân ettirileceklerdi.

Stuttgart'taki Rus konsolosunun çalışmalarıyla 1816 senesinin Eylül ayında Stuttgart'ın Schwaikheim bölgesinden 40 ailelik ilk kabile yola çıkmıştır. 31 Aralık 1816'da Odesa'ya gelmişler ve kışı burada geçirmişlerdir. 9 aile burada daha önce kurulan Alman yerleşim yerlerine katılmış, 31'i ise yolculuğuna devam ederek Eylül 1817'de Tiflis'e ulaşmıştır. Buraya gelen toplamda 178 nü-

¹¹ Alman tarihçi Gerd Strick'in ifadesiyle, Kafkasya'ya göç eden Almanlar çok dindarlardı. Bu dindar Almanlar Hz. İsa'nın Ağrı Dağı'na inerek yeryüzüne yeniden geleceğine inanıyorlardı. Bu sebeple Ağrı Dağı'na yakın yerlerde yaşamayı istemişlerdir. Rus devletinin kendilerini bu topraklara davet etmesini bir fırsat bilmişler ve ekonomik sebeplerin yanında bunu da düşünerek göç etmişlerdir. (Belgesel; Doku, *Ferne Hoffnung Kaukasus: Deutsche Spuren in Aserbaidschan*, 2017.)

¹² Philipp Schütz, *Der Ruf der Zarrin-Ein Beitrag zur Auswanderung hessischer Familien nach Russland*, Elwert Verlag, Marburg 1989, s. 6-7, 9, 20-21. II. Katerina döneminde Kafkasya'ya gerçekleşen Alman göçleri için ayrıca bkz. Deutsche Tageszeitung, *Die russische Regierung und die Deutschen in Russland*, 30.11.1910 (Rus Hükümeti ve Rusya'daki Almanlar).

fuslu bu aileler, şehrin yaklaşık 8 km doğusunda Marienfeld köyünü kurmuşlardır. Ardından yine Tiflis çevresinde Elisebeththal, Katharinenfeld, Alexandersdorf, Neu Tiflis köylerini kurmuşlar ve Tiflis'in 177 km doğusunda bulunan Elisabethpol'a da (Azerbaycan'ın Gence şehri) gelip yerleşenler olmuştur.

Almanya'da geride kalan yaklaşık 6 bin nüfuslu 1400 aile de 1817'nin Nisan ayından Ağustos ayına kadar Tuna Nehri'nden gemilerle yola çıkmışlar, ancak Odesa'nın güneybatısındaki İsmajil kentine geldikleri vakit 1100 kişide ateşli epidemi tespit edilmiş ve Alman göçmenler 40 günlük karantinaya alınmışlardır. Söz konusu hastalık neticesinde vefat edenler olmuş, bu durum göçmenlerde bir umutsuzluğa sebebiyet vermiştir. Birçok aile yolculuğa devam etmek istememiş ve kendilerinden önce Odesa'ya gelip yerleşen diğer Alman ailelere katılmışlardır. Kışı Odesa'da geçirdikten sonra 1400 aileden ancak 486'sı Kafkasya'ya doğru yola devam etmiştir. Rus hükümeti tarafından 486 aile on farklı gruba ayrılmış, başlarında bir Rus görevli ve kendilerinin seçmiş oldukları bir grup lideri olmak üzere birbirlerinden birkaç gün arayla yola çıkmışlardır. Bu grupların da 1818 yılının Kasım ayında Tiflis'e ulaştıkları bilinmektedir.¹³

1817-18 yıllarında gerçekleşen Alman ailelerinin Rus topraklarına iskân siyaseti Rus hükümetine yaklaşık bir milyon Rubleye mâl olmuştur. Odesa'da Rus hükümeti tarafından her aileye yolculuklarının devamında at ve araba alabilmeleri için 500 Ruble, yolculuklarının her günü için 2 Ruble ve kişi başı da 40 Kapık (Kuruş) verilmiştir. Boş bölgelerde Alman yerleşimciler için köyler oluşturulmuş, ziraat için her aileye toprak verilmiş, zanaatkârlara da iş yeri açabilmeleri için kredi sağlanmıştır. Göçmenlerin kendilerine verilen toprakları ve evleri satmaları yasak edilmiş ve sağlanan krediler uzun vadede taksitler halinde geri alınmıştır.¹⁴

1848 senesinde de Almanya'dan yaklaşık 2 bin kişi Rusya'ya göç etmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya devletinin isteğiyle, ardından I. Dünya Savaşı'na kadar Alman İmparatorluğu'nun kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde bütün Rusya topraklarında 4 bin Alman yerleşim yerinin olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁵

1861 yılında Rusya'da bir nüfus sayımı gerçekleştirilmiş ve bu sayımda, Rusya'nın güneybatı bölgesinde 2.443 Alman ailenin yerleşik olduğu kaydedilmiştir. 1885 yılındaki sayımda bölgede 93.108 Almanın yaşadığı tespit edilmiştir. 1890 yılına gelindiğinde ise bölgedeki Alman nüfusu %128 artış göstererek yaklaşık 200 bine ulaşmıştır.¹⁶

¹³ Hans Hermann Graff von Schweinitz, *Helenendorf-Eine deutsche Kolonie im Kaukasus*, Vossische Buchhandlung Verlag, Berlin 1910, s. 3-4; Jakob Hummel, *Heimat-Büchlein - Der Deutschen in Transkaukasien*, Deutsche Staatsverlag, Pokrowsk 1928, s. 6-7.

¹⁴ Hummel, *a.g.e.*, s. 9. Kafkasya'ya yapılan Alman göçleri için ayrıca bkz. Manfred Nawroth, "Deutsche im Kaukasus bis zum Beginn 20. Jahrhunderts", *Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur*, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013, s. 272-279.

¹⁵ Stricker, *a.y.*; Maier, *a.y.*

¹⁶ PA-AA, R 19590, Russland 78, 23 Haziran 1910 St. Petersburger Herold Gazetesi haberini rapor eden St. Petersburg Almanya Büyükelçiliği, St. Petersburg 24.06.1910.

1897 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında Çarlık Rusya'sının nüfusu; Rusya Polonya'sı, Kafkasya ve Baltık bölgesi dâhil olmak üzere 125 milyon olarak tespit edilmiş ve bu nüfusun 1,8 milyonunun Alman olduğu belirlenmiştir. Bu rakamın I. Dünya Savaşı'ndan önce 2,4 milyona kadar çıktığı tahmin edilmektedir. Aynı nüfus sayımına göre; 20.800'ü Kuban bölgesinde, 8.600'ü Stavropol vilayetinde, 6.300'ü Terek bölgesinde ve 5.200'ü de Tiflis vilayetinde olmak üzere sadece Kafkasya'da yaklaşık 56.700 civarında Alman yaşamaktaydı.¹⁷ Bunların ise 6.624'ü Azerbaycan'da yerleşti.¹⁸

Kafkasya'da oluşan Alman yerleşim yerlerinden günümüze kadar varlıklarını devam ettirenlerin olduğu bilinen bir gerçektir. 1928 yılında bölgeyi ziyaret eden bir Alman seyyah, sekizi günümüz Azerbaycan topraklarında olmak üzere Transkafkasya'da 21 Alman kolonisinin olduğunu belirtmiştir.¹⁹ Azerbaycan'daki Alman kolonilerinin isimleri Federal Almanya Cumhuriyeti kayıtlarında şu şekilde belirtilmektedir: Helenendorf (Göygöl), Annenfeld (Şemkir), Grünfeld (Vurguna), Traubenfeld (Tovus), Jelisawetinka (Agstafa), Georgsfeld (Çınarlı), Alexejeka (Gasamba) ve Eigenfeld (Irmaşlı).

Çalışmamıza konu olan Helenendorf (Azerbaycan'daki adı Göygöl), Gence şehri yakınlarında Alman kolonistlerin kurmuş oldukları bir köydür. Eski ismi Helenendorf olan Göygöl, günümüzde yaklaşık 63 bin nüfuslu bir şehirdir. Burada halen şehri kuran Alman kolonistlerin torunlarından yaşayanlar bulunmakla birlikte, bütün Azerbaycan'da 500 civarında Alman kökenli Azerbaycan vatandaşı yaşamını sürdürmektedir.²⁰

2. Helenendorf'un (Göygöl) Kuruluşu

Helenendorf, Azerbaycan'da kurulan Alman koloni köylerinin en büyük ve en eski olanıdır. Yukarıda anlatılan 486 aileden 194'ü, 1818 senesinin yaz aylarında Kuzey Kafkasya üzerinden Azerbaycan'a gelmiştir.²¹ 1819'da Azerbaycan'a gelen 194 aileden 135'i burada sözü edilen Alman köyü Helenendorf'u kurmuştur. Buraya ilk geldiklerinde üzerleri hasırlarla örtülü derme çatma barakalar inşa etmişler ve sonra toprağı işlemeye başlamışlardır. Bu süreç içerisinde Rus devleti ailelere çiftçilikten ürün almalarına kadar geçimlerini sağlamaları için günlük kişi başı 10 Kapık (Kuruş) ödeme yapmıştır. Kötü hava şartları, kötü konaklama imkânları, iyi beslenememe vb. durumlar neticesinde köyü kuran 135 aileden ilk yıllarda 17'si yok olmuş, aile bireylerinin

¹⁷ Strick, *a.g.e.*, s. 260. Bihl, bu rakamı biraz aşağıya çekerek, bütün Kafkasya'da 1897 nüfus sayımında 34 binden fazla Alman yerleşimcinin olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bihl Wolfdieter; *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Teil 2, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1992, s. 34.

¹⁸ Bakü'deki petrolün öneminin artmasıyla birlikte buraya yerleşen Almanların sayısı da giderek artış göstermiş, 1914 yılına gelindiğinde sadece Bakü'de yaklaşık 4 bin Alman ikamet etmiştir. Bütün Azerbaycan'da 1926'da 13.149, 1939'da 23.133, 1959'da 1.492, 1970'te 1.361, 1979'da 1.048, 1989'da 748 ve 2006 yılında yaklaşık 500 Alman yerleşti. (Bundesministerium des Innern-für Bau und Heimat, *a.g.e.*, s. 19.)

¹⁹ Hummel, *a.g.e.*, s. 6.

²⁰ Bundesministerium des Innern-für Bau und Heimat, *a.y.*

²¹ Hummel, *a.g.e.*, s. 37.

hepsi çeşitli hastalıklardan dolayı vefat etmiştir. 1900'lü yılların başında köyü kuran ailelerden ancak 74'ünün nesli burada yaşıyordu.²²

Aslında bu köyü kuran Alman kafilesi diğer Alman koloni köylerine yakın olmak amacıyla Tiflis civarında bir bölgeye yerleşmek istemişti. Fakat Rus devleti buna müsaade etmemiş ve onları Elisabethpol'a (Gence) nakletmiştir. Burada yerleşik olan Ermeniler, ilk başlarda gelen Almanların Hristiyan olmasından memnuniyet duymuşlar, fakat yine de Elisabethpol'da bir Alman yerleşim yerinin olmasını istemeyerek buna karşı çıkmışlardır. Gerekçe olarak da söz konusu bölgede ekim yapılabilecek arazinin az olması gösterilmiştir. 1818 yılında Elisabethpol'a yerleşip kendi mahallelerini kurmaya başlayan kolonist Almanlar, yerleştikten yaklaşık 1 sene sonra 1819'da Elisabethpol'un yaklaşık 8 km güneyinde Hanahlar²³ isminde eski bir Tatar yerleşim yerinin harabeleri üstüne göç etmişlerdir.

Almanya'da Mecklenburg-Schwerin bölgesinin 21 yaşındaki prensi ile 15 yaşındaki Rus prensesi Helene Paulovna 1799 yılında evlenmişlerdi. Kendisini kısa zaman içerisinde Alman halkına sevdirmeyi başaran prenses, evlendikten 4 sene sonra, 1803 yılında dünyaya bir kız çocuğu getirmiş, fakat doğumdan sonra vefat etmişti. Azerbaycan'a gelen göçmen Almanlar kuracakları ilk Alman köyüne bu prensesin ismini vermişlerdir.²⁴ Almanca "Dorf" kelimesi "Köy" demektir. Böylece köyün ismi "Helen Köyü" anlamına gelen "Helenendorf" olmuştur.

3. Kuruluşundan I. Dünya Savaşı'na Kadar Helenendorf

1819 yılında kurulmuş olan Alman kolonisinde gündelik hayat 2 sene gibi kısa bir sürede normalleşmiş, fakat koloni 28 Temmuz 1826 tarihinde Tatarların saldırısına uğramıştır. Tatarlar, burada buldukları başta tahıl ürünleri olmak üzere her şeye el koymuşlardır. Köy halkından bazıları Gence'ye kaçmayı başarmışlardır. Kaçamayanların birçoğu ise fidye karşılığında serbest bırakılmak üzere esir alınmıştır. Bütün yerleşim yeri tamamen tahrip edilmiş, birçok ev ve ahır ateşe verilmiştir. O sırada Gence'ye kadar gelen İran ordusu²⁵ sayesinde Helenendorflular kurtulmuşlar, hatta ordunun başında bulunan İran veliaht prensi buradaki Almanlara özel ilgi göstermiştir.

²² Helenendorf'un kuruluşunda bulunan, nesli tükenen ve nesli köyde devam eden aileler listesi için bkz. Eva-Maria Auch, "Die Einwandererfamilien und Ortsgründer von Helenendorf in Aserbaidschan 1819", *Deutsche im multikulturellen Umfeld Südkaukasus, Bibliotheca Academica-Orientalistik*, Cilt: 27, Baden-Baden 2017, s. 191-196; Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 8-12.

²³ Köyün ismi Sovyet döneminde "Hanlar" olarak değiştirilmiş, 2008 yılında da Azerbaycan parlamentosunun almış olduğu bir kararla buraya "Göygöl" ismi verilmiştir. Gence'de "Göygöl" isminde bir de göl bulunmaktadır.

²⁴ Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 5-6.

²⁵ Ruslar, Gürcistan ve Azerbaycan'ı işgal etmişlerdi. İran, bu durumun kendi aleyhine giderek büyüyen bir sorun olduğunu düşünüyordu. Çar I. Aleksandr'ın ölümünden sonra (1 Aralık 1825) Rusya'da taht mücadelesi baş göstermiş, İran bunu fırsat bilerek Rusları Güney Kafkasya'dan atmak için Temmuz 1826'da savaş ilan etmiştir. Savaşın ilk zamanlarında bölgedeki Rus kuvvetleri İran birliklerini durduramamışlar, fakat Ruslar büyük Rus kuvvetleriyle yardıma gelmişler ve durum tersine dönmüştür. Gence çevresinde çok sayıda muharebe olmuştur. 2 Şubat 1828 tarihinde yapılan Türkmen Çayı Antlaşmasıyla İran tamamen geri çekilmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Kurat, *a.g.e.*, s. 342-343.)

Veliiahtın, "mümkün olsa hepinizi İran'a götürür, size orada geniş imkânlar sunarım..." diyerek onların gönlünü almaya çalıştığı ifade edilir. Burada bulunan Almanları İran'a götüremese de onlara maddi ve manevi destek sağlamıştır. İran veliahdının askeri birlikleri yaklaşık bir ay Gence ve çevresinde kalmışlardır. Veliiaht, bu süre içerisinde Alman zanaatkârlara ücret karşılığında iş yaptırmış, ürünlerini kaybeden çiftçilere parasal destek vermiş, onlara çok cömert davranmıştır. Tatarların esir aldıkları köylüleri de kurtarmıştır. Bu durum 13 Eylül 1826 tarihinde değişmiş ve Helenendorf yakınlarında Ruslarla İranlılar arasında gerçekleşen savaşı Ruslar kazanmışlar ve İranlılar geri püskürtülmüşlerdir.

Rusların kontrolü tamamen ele geçirmeleri sonrası Helenendorflular köylerine geri dönebilmişlerdir. Rus hükümetinin tespitlerine göre, köyde 80 bin Rublelik maddi hasar meydana gelmiştir. Tiflis halkı, kendi aralarında para ve giysi toplamak suretiyle onlara yardım etmiştir. 1827 yılında Rus devleti köyün yeniden imar edilmesi için bir genelge çıkartmış ve kişi başı 172 Ruble destek vermiştir. Fakat köyün yeniden imarı esnasında Helenendorf sakinleri bir yıllığına Tiflis'e, Alexandersdorf, Marienfeld ve Elisabeththal isimindeki diğer Alman kolonilerine dağıtılmışlardır.

1829 yılında Helenendorf sakinlerinin veba hastalığıyla uğraştıkları görülmektedir. Köyden 30 kişi vebadan ölmüş, bununla birlikte köyün iktisadi durumu kötüleşmiştir. Ardından 1831 senesinde köyde kolera görülmüş ve bundan dolayı da 31 kolonist vefat etmiştir. Yine aynı yıl çiftçilerin ürünlerini aşırı dolu yağışı vurmuş, köy ekonomisi büyük zarar görmüş ve o yıl çiftçiler açlıkla karşı karşıya kalmışlardır.

Kırım Savaşı'na kadar kolonide hayatın normal şartlarda devam ettiği görülmektedir. Kırım Savaşı'nın başlamasıyla birlikte köydeki ekonomik hayat olumsuz yönde etkilense de, kısa bir zaman sonra köy sakinlerine maddi anlamda çok getirisi olmuştur. Köy halkı yakınlarında bulunan Rus birliklerine başta gıda ürünleri ve diğer ihtiyaç maddeleri satmak suretiyle çok gelir elde etmiştir. İlk geldikleri zaman Rus devletinden aldıkları kredileri 1871 yılına kadar tamamen geri ödemişlerdir.²⁶

Genel itibarıyla kolonistler ziraatla uğraşmışlar; sebze, meyve ve tahıl üretimi yapmışlardır. Ancak, meyve ağaçları büyük arazilerde değil, göçmenlerin evlerine dâhil kendi bahçelerine dikilmiş, büyük tarlalar tahıl üretimi için kullanılmıştır. Göçmenler bahçelerinde iklimin elverdiği şekilde elma, armut, şeftali, kayısı, kiraz, ceviz, incir, ayva gibi ürünler yetiştirmişlerdir.²⁷ Fakat 1897 yılına kadar köy nüfusu²⁸ çok artış göstermiş, köye ait olan tarım arazileri artık yetmemeye başlamıştır. Bunun sonucunda köyden peyderpey 80 aile ayrılmış ve Azerbaycan'da bildiğimiz diğer bir Alman kolonisi olan Georgsfeld'i (Çınarlı) kurmuştur. Daha sonra 10 aile daha köyden ayrılarak Annenfeld (Şemkir) isimindeki başka bir Alman kolonisine dâhil olmuştur.²⁹

²⁶ Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 15-18.

²⁷ Hummel, *a.g.e.*, s. 17.

²⁸ 1908 senesinde koloniyi ziyaret eden bir Alman seyyahın verdiği bilgilere göre, söz konusu dönemde Helenendorf'ta 1106'sı erkek ve 1128'i kadın olmak üzere toplam 2234 kişilik 340 Alman aile yaşamaktaydı. Bkz. Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 40.

²⁹ Aynı eser, s. 19.

1883 senesinde bölgeye demiryolu inşaatı yapılıncaya Helenendorf'un iktisadi durumunda büyük bir değişiklik meydana gelmiştir. Helenendorf'ta yaşayan Almanlar, ürettikleri tarım ürünlerini ve özellikle Alman usulünde yaptıkları arabalarını³⁰ ülkenin farklı yerlerine ve yurt dışına satma fırsatı bulmuşlardır. Böylece koloniye kayda değer bir nakit girdisi olmuştur.

İlk başlarda neredeyse Helenendorf'taki bütün aileler tarla ve bahçe işleri olmadığı zamanlarda at arabası imalatıyla uğraşmışlardır. Ancak daha sonra bu işi 9 aile profesyonel yapmaya başlamış ve imalathaneler kurmuşlardır. Bunların içerisinde en çok üretim yapan ise Philipp Votteler ve oğullarıydı. Helenendorf'ta yıllık ortalama 600 araba üretiliyor, bunun yaklaşık 300'ünü Votteler imal ediyordu. Alman usulünde üretilen at arabaları ortalama 160 Rubleye satılıyordu. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı (1877-78) döneminde tanesi 500 Rubleden alıcı bulunmuştur. Dönemsel olarak farklılık göstermekle birlikte Helenendorf'tan dışarıya günlük ortalama 10 adet arabanın satıldığı zamanlar olmuştur. Kafkasya'dan Türkistan'a ve İran'a kadar yollarda Alman at arabalarını görmek mümkündür. Ancak kısa zaman içerisinde köyde ve yakın çevrelerde bulunan Ermeniler Almanların yaptıkları at arabalarını taklit etmeye başlamışlardı. Dolayısıyla büyük bir rekabet söz konusu olmuş, araba fiyatları çok düşmüştür.

At arabası imalatından sonra en önemli iş sektörü demircilikti. Köyde 9 demirci dükkânı bulunmaktaydı. Aşağıda değinileceği üzere köydeki diğer önemli iş alanı şarap üretimiydi, buna bağlı olarak da 6 tane fıçı imalathanesi bulunmaktaydı. Bunların haricinde 6 marangoz, 3 teneke ve tesisat, 4 boyacı, 4 terzi, 1 ayakkabıcı ve 3 de soba imal ve tamiri yapan dükkân vardı. Köyde ikamet eden bir soba tamircisinin dükkânı da Gence'deydi. Koloni içerisinde 9 kişi de inşaat konusunda çok tecrübeliydi, ancak Almanlar arasında duvarcı ustası yoktu. Çünkü duvar ustalığını Kafkasya'nın yerleşik halklarından birisi olan Lezgiler yapmaktaydı.³¹

1900'lü yılların başlarında Helenendorf'ta yukarıda saydığımız iş yerleri dışında altısını Tatarların ve beşini de Ermenilerin işlettiği 11 dükkân bulunmaktaydı. Bunun haricinde Avusturyalı bir aile, misafirhanesi olan bir birahane işletiyordu. Ayrıca Alman kökenli Rosendorf isminde bir doktor 1907'de kolonide bir muayenehane açmıştır. Bir önceki sene Kızıl Hastalığı sebebiyle köyde birçok çocuk vefat etmiş, doktor geldiği ilk 6 ay içerisinde 186 çocuğa aşı yapmış, bir daha bu hastalık görülmemiştir.

Yukarıda anlatılanların haricinde 1907 yılından itibaren Helenendorf'ta bir de Alman arkeolog ikamet etmeye başlamıştır. Arkeolog, çevrede bin yıldan daha eski olan mezarlarda ve höyüklerde araştırma ve kazılar yapmak üzere Rus devleti tarafından görevlendirilmiştir. Helenendorf ve çevresi eski bir ticaret yolu üzerinde bulunduğundan dolayı arkeolojik araştırmalar yapmak için çok uygun bir bölgedir. Tarihin her döneminde burada insanların yaşam sürdürdükleri saptanmıştır. Söz konusu arkeoloğun özellikle İskitler dönemiyle ilgili çeşitli malzemeler ortaya çıkarttığı bilinmektedir.³²

³⁰ Bkz. aş. Ek. 5.

³¹ Bu konuda daha geniş bilgi ve iş yeri sahiplerinin isimleri için bkz. *Aynı eser*, s. 57-60.

³² *Aynı eser*, s. 109-112.

Helenendorf sakinleri bütün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla "Tüketici-ler Birliği"³³ isminde bir kooperatif kurmuşlardır. Kooperatif, 228 üyenin katılımıyla, 25 Rublelik hisse senetleriyle yaklaşık 7 bin Ruble ana sermayeyle 1903 yılında kurulmuştur. Bu kooperatif gıda başta olmak üzere ahalinin ihtiyacı olan tarım makineleri dâhil bütün ürünleri koloniye getiriyor ve çok düşük kâr-la satıyordu. Kooperatif'in Almanya'dan da ürünler ithal ettiği görülmektedir.

Kooperatif'in ilk büyük faaliyeti koloniye temiz içme suyu getirmek olmuştur. Almanların Helenendorf'a ilk yerleşmelerinin akabinde koloninin içme ve tarım suyunu karşılamak amacıyla Rus devleti, bir kanal vasıtasıyla 8 km uzakta bulunan Gence Çayı'ndan köye su getirmiştir. Bu kanal koloninin tam ortasından geçmekte ve köye hayat vermektedir. Ayrıca köyde, kanalın suyuyla çalışan 6 adet değirmen bulunmaktadır. Ancak, özellikle epideminin içme suyundan meydana gelebileceği düşünülerek 1905 yılında köye 7 km uzaklıkta bir dağda bulunan, Ssarial isminde bir kaynaktan demir borular vasıtasıyla temiz içme suyu getirilmiş, kanal sadece tarımda kullanılır olmuştur. Suyu köye getirmek için 74 bin 500 Ruble para harcanmış, ayrıca evlere su borusu döşemek de 12 bin Rubleye mâl olmuştur. Sistem kurulduktan sonra yıllık hane başı 6 Ruble ücret alınmıştır. Yeni kurulan kooperatifin söz konusu ücretleri karşılamaya gücü yetmemiş, bir özel bankadan ve bazı bankerlerden %9 faiz oranıyla kredi kullanılmıştır.

Kooperatif 1906 senesinde 120 bin Ruble ciro yapmış ve yaklaşık 10 bin Ruble kâr elde etmiştir. 1907 yılında da 145 bin Ruble ciro yapılarak 7 bin Ruble civarında kazanç sağlanmıştır. Kazancın %8'i hissedarlara kâr payı olarak dağıtılmış, %5'i de kolonide bulunan okulun³⁴ ihtiyaçları için harcanmıştır. Geriye kalan para ise başka yatırımlara yönlendirilmiştir.

Nisan 1908'de kooperatifin bünyesinde bir kesimhane açılmıştır. 1 Ocak 1909 itibarıyla kesimhane 21 bin 777 Ruble ciro yapmıştır. Kesimhaneden elde edilen gelirden 6 bin Rubleye kooperatif adına bir otlak arazi satın alınmıştır. Ayrıca kolonide bir de Rus devletinin işlettiği eczane bulunmaktaydı. Kooperatif, söz konusu eczaneyi de 3 bin Rubleye 12 Kasım 1907 tarihinde devralmış ve ilk yıl 7620 Rublelik satış yapılarak 2177 Ruble kazanç sağlanmıştır.

Kooperatifin çalışmalarıyla koloniye, Bakü'de şubesi bulunan Berlin kökenli bir elektrik firması, elektrik sistemi döşemiştir. Ayrıca bir de elektrikle çalışan değirmen yapılmıştır. Elektrik firması, sistemi kendisi işletmiş, hane başı takılan ampul sayısına göre, aylık 1,20 Ruble, 80 Kapik veya 50 Kapik ücret almıştır.³⁵

³³ Kooperatif binası için bkz. aş. Ek. 4.

³⁴ İlk başlarda Jakob Krauss isminde koloniden birisi çocuklara kendi evinde ders vermiştir, ancak 1823 senesinde koloniye küçük bir okul inşa edilmiştir. 1832 yılında ise bir kilise yapılmış, kilise aynı zamanda ilkokul olarak da işlev görmüştür. Her aile kiliseye yıllık 3 Ruble vergi vermiştir. Bunun haricinde cenaze merasimi için 3,6 Ruble ve bebek vaftizi için de 1 Ruble ücret alınmıştır. Kilise bünyesindeki okul, 1892 yılında devlete bağlanmış, ancak öğrencilere din ve Almanca dersleri kilise tarafından verilmiştir. 1908 yılında okulda 180 erkek ve 208 kız olmak üzere toplam 388 öğrenci öğrenim görmekteydi. Okulda biri Rus, 5'i Alman, 6 öğretmen görev yapmaktaydı. Okul için her aile yıllık 3 Ruble ödeme yapmakta, okula giden öğrencisi olan aileler ise ayrıca yıllık öğrenim ücreti olarak 6 Ruble vermekteydi. Bkz. *Aynı eser*, s. 71-75. Ayrıca Kilise resimleri için bkz. aş. Ek. 2.

³⁵ Kooperatifin çalışmalarının detayı için bkz. *Aynı eser*, s. 34-37.

4. I. Dünya Savaşı ve Sonrası Helenendorf

Rusya coğrafyasındaki Almanların birçoğu Rus vatandaşı olup tebaadan sayılmışlar, ama askerlik görevi yapmamışlardır. Askerlikten muaf olan Almanlar, Polonya isyanı (1830-1831), Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Savaşı (1877-1878) ya da Japonya Savaşı (1904-1905) gibi zor zamanlarda tıpkı Rus vatandaşları gibi orduya bağışladıkları atlarla, gıda, giysi ve yem yardımıyla Rus ordusuna ve devletine karşı görevlerini yerine getirmişlerdir. Yaralı askerler için sahra hastaneleri kurarak onları tedavi etmişler, askeriye için nakliye işleri yapmışlar ve Rus Kızıl Haçında gönüllü olarak çalışmışlardır.³⁶

1871 yılından itibaren Rus devletinin aldığı bir kararla Alman göçmenler de askerlik yapmakla yükümlü olmuşlardır.³⁷ Özellikle Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan savaşlarda (Rus Harbi 1877-1878) askerlik yapmak istemeyen Almanların sayısı artmış ve ilk etapta 500 Alman aile Rusya'yı terk etmiştir. Bu duruma kızan Rus devleti, askerlik çağındaki erkeklerin ülkeyi terk etmesini yasaklamıştır.³⁸

Rus devleti bu tarihten sonra temkinli davranmaya başlamış, 14 Mart 1887 ve 14 Mart 1892 tarihlerinde çıkarttığı iki kanunla Almanya'ya yakın olan bölgelerdeki Alman kolonistlerin ya Almanya'ya geri gönderilmelerine ya da daha iç bölgelere iskân edilmelerine karar vermiştir. Almanya ile gerçekleşecek herhangi bir savaş durumunda onların sınır bölgelerinden uzak olmasının daha uygun olacağı düşünülmüş, onlara güvenmenin doğru olmayacağı ifade edilmiştir.³⁹

1904-1905 yıllarında gerçekleşen Rus-Japon savaşlarında Rus ordusu içerisinde Alman askerler de yer almışlardır. Aynı şekilde I. Dünya Savaşı'nda da Rus ordusunda Alman kökenli subaylar ve askerler bulunmaktaydı. Bunun haricinde 50 bin civarında Alman özellikle Kafkasya cephesinde geri hizmetlerde görev yapmıştır. Ayrıca Alman kolonilerinden Rus ordusuna 100 bin ruble nakit para, ayakkabı, çamaşır ve gıda ürünleri gönderilmiştir.⁴⁰

1928 yılında Helenendorf'a gelen bir Alman seyyah burada görüştüğü insanlardan aldığı bilgilere seyahatnamesinde değinmiştir. Helenendorf sakinlerinin ifadeleriyle, eli silah tutan bütün Alman göçmenler, I. Dünya Savaşı'nda cephelere gönderilmişlerdir. Helenendorf'la birlikte Azerbaycan'da bulunan diğer kolonilerden 14'ü subay olmak üzere 1852 Alman, Rus ordusunda savaşmıştır. Bunlardan 354'ü askerlik yapmakla mükellef olmadığı halde, kendilerine ait at ve arabalarıyla Rus ordusuna gönüllü katılmışlardır. Kaf-

³⁶ Dietmar Neutatz, "Die Kolonien des Schwarzmeergebiets im Spannungsfeld nationalstaatlicher Politik (1861-1914)", *Die Russlanddeutschen-Gestern und heute*, Haz. Boris Maissner - Helmut Neubauer - Alfred Eisfeld, Markus Verlagsgesellschaft, Köln 1992, s. 89.

³⁷ Neutatz'ın belirttiğine göre, 1874 yılında çıkan bir kanunla Rusya topraklarında yerleşik olan Almanlar askerlik yapmakla yükümlü olmuşlardır (*Aynı eser*, s. 81.) Helenendorf'taki Almanlar 1878 yılı itibarıyla askere alınmaya başlanmışlardır (Schweinitz, *a.g.e.*, s. 71.)

³⁸ Albert Obholz, *Die Kolonie Mariental an der Wolga*, Historischer Forschungsverein der Dt. aus Russland Verlag, Nürnberg 2014, s. 73.

³⁹ PA-AA, R 10589, Russland 78, *Varşova Konsololuğundan Başbakan Bülov'a Gönderilen Rapor*, 21.01.1908; PA-AA, R 10589, Russland 78, *Moskova'dan Almanya Dışişlerine Gönderilen A 8314 Numaralı Yazı*, Moskova 23.03.1909.

⁴⁰ Obholz, *a.g.e.*, s. 75. Ayrıca Rus ordusunda görev yapmış Alman subayların isimleri ve bazı fotoğraflar için bkz. *Aynı eser*, s. 76-77.

kasya'daki Alman göçmenler I. Dünya Savaşı döneminde Rus ordusuna 3 bin at ve 900 at arabası bağışlamışlardır. Ancak, yine de Rus devleti gözünde onlar Almanya için ispiyonculuk yapan hainler olarak değerlendirilmiştir. Birçok göçmenin vatandaşlık hakkı elinden alınmış, hatta göçmenlerin Almanca konuşmaları bile yasaklanmıştır. Bu yapılanlara, yüz yıldan fazladır bu ülkede bulunmalarına rağmen kendi dillerini, lehçelerini, örf-adet ve kültürlerini yaşatmaları gibi birçok farklı sebep gösterilmiştir.⁴¹

1887 yılından itibaren Rusya'nın batı bölgesindeki 21 vilayette yabancılara toprak edinme hakkı verilmişti. Bunun sonucunda kısa zaman içerisinde toplamda 553 bin desjatine⁴² (604.429 ha) toprak elde eden Alman kolonistler, 1890 tarihine gelindiği vakit 700 bin desjatineden (765.100 ha) fazla toprağın sahibi olmuşlardır. Burada yerleşik olan Almanlar, 1910 senesine kadar gelen süreçte Rusya'nın batı bölgelerindeki toprakların %12'sini ellerinde bulundurmışlar, bölgenin ziraat ve ticaretinde söz sahibi konumuna gelmişlerdir. Rusların ifadeleriyle, bu Almanlar, önceleri sadece geçim sıkıntısından dolayı vatanlarından başka yerlerde yaşamak isteyen ve aynı zamanda kültür elçileri olarak görülmüşlerdir. Ancak, bunlar zaman içerisinde benliklerini kaybetmemişler ve Rus halkının içine karışmayarak Almanlıklarını korumuşlardır.⁴³

I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılına gelindiğinde Alman çiftçiler, Rusya coğrafyasında çok verimli 2,4 milyon hektar toprağa sahip olmuşlardır. Bu durum, fakir Slav köylüler ve Rus yöneticiler arasında rahatsızlığa yol açmıştır.⁴⁴ I. Dünya Savaşı'nı fırsat bilen bazı kesimler Alman düşmanlığını körüklemişlerdir.

Şubat 1917'de Çarlık rejiminin devrilmesiyle birlikte Rusya coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da bağımsızlık hareketleri hızlanmış ve 28 Mayıs 1918 tarihinde "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti" kurulmuştur. Ancak, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti Bolşevikler tarafından devrilmiştir. Böylece Azerbaycan'da yeni bir devir başlamış ve bir müddet sonra devletin adı "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" olmuştur.⁴⁵ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde de bölge üzerinde Türk, Alman, İngiliz ve Rus mücadelesinden dolayı Helenendorf sakinlerinin durağan bir yaşam süremedikleri görülmektedir.⁴⁶

Helenendorf'ta en çok yetiştirilen ürünlerden birisi üzündür. Buna bağlı olarak da şarap üretimi koloninin iktisadi hayatını şekillendirmiştir. Burada bulunan Vohrer ve Hummel soy isimlerini taşıyan iki aile 1860'tan itibaren

⁴¹ Hummel, *a.g.e.*, s. 35.

⁴² Desjatine, Rus alan ölçü birimidir. 1 desjatine 1,093 ha ya da 10,930 m²'dir. (Gerhard Wahrig, *Das Grosse Deutsche Wörterbuch*, Gütersloh 1968, s. 879.)

⁴³ Petersburg Zeitung, Ein Feldzug geden die Kultur, 05.10.1910.

⁴⁴ Üstüntaş, "a.g.m.", s. 125.

⁴⁵ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kemal Özcan - Fatih Çolak, "1918 Yılında Kafkasya'da Bulunan Alman Heyeti'nin Azerbaycan'la İlgili Hazırladığı Raporlar", VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi (Atatürk ve Türk Kültür Coğrafyasında Kafkasya ve Çevresi), 13-15 Ekim 1915 Gence, Haz. Merve Uğur, Ankara 2017, s. 1315-1336.

⁴⁶ Eva-Maria Auch, "Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren", Ed. Eva-Maria Auch, *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbaidchans. Erinnerungsbericht des Julius Vohrer (1887-1979)*, Berlin 2011, s. 160.

şarap üretimi yapmaktaydı. Vohrer ailesi, şarapçılıktan kazandığını zamanla at yetiştiriciliği başta olmak üzere hayvancılığa, tahıl, sebze ve meyve ürünlerinin pazarlamasına yatırmış ve Gebrüder Vohrer (Vohrer Kardeşler) isminde büyük bir firma haline gelmiştir. Vohrer firmasına ait köyde bir de su değirmeni bulunmaktaydı. Vohrer kadar büyük olmasa da Gebrüder Hummel (Hummel Kardeşler) firması da adından söz ettiren bir işletmeydi. Hummel firmasının sadece şarap üretimiyle meşgul olduğu, kendi yetiştirdikleri üzümle rin zamanla yeterli olmamasıyla civardaki Tatar köylerinden üzüm alıp, şarap üretim kapasitesini artırdığı görülmektedir.⁴⁷ Alman kolonistler, şarapçılık konusundaki tecrübelerini yerli halka da aktarmışlardır. Bölgenin %50'ye yakın şarap ihtiyacı Alman kolonistlerin üretimlerinden karşılanır hale gelmiştir. Fakat bu üretimin de bir dönem sekteye uğradığı görülmektedir.

Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'yle birlikte Bakü'deki Bolşevik yönetimi tarafından 8 Aralık 1920 tarihinde Azerbaycan'daki vatandaşlara ait olan mülklerin kamulaştırılmasıyla ilgili bir genelge yayınlanmıştır. Bunun ardından 20 Aralık gününe kadar Kızıl Ordu askerleri köyleri yağmalamaya başlamışlardır. Helenendorf'la birlikte diğer Alman köylerinde de bulunan bütün şarap, konyak ve gıda ürünlerine Kızıl Ordu el koymuştur. Buradaki Kızıl Ordu komutanlığı tarafından, gelecekte gıda sıkıntısı yaşanabilir gerekçesiyle tahıl ekimine müsait olan bütün üzüm bağları tarlaya çevrilmiştir. Askeri birliğin atları üzüm bağlarına salınmış ve böylece bütün yapraklar atlar tarafından yenilmiştir. Geriye kalan bağ kütükleri de yakacak olarak sökülmüş ve askeri birliğe nakledilmiştir. Ancak, 1921-1925 arası yeni iktisadi politikalar devreye konulmuş ve şarap üreticilerinin ısrarıyla 1922 başlarında üretim yeniden başlamıştır. Hatta eski düzene dönebilmek için devlet 4 milyon Ruble gibi bir kredi sağlamak zorunda kalmıştır.⁴⁸

Şarap üretiminin yapılamadığı bu dönemde Helenendorf'ların 1921 yılında şarapçılıkla uğraşan bütün Azerbaycan Almanlarını bir araya getirerek söz konusu duruma çözüm arayışı içerisine girdikleri görülmektedir. Daha önce bir kooperatif kurmuş ve başarılı olmuş köylüler şarapçılıkla ilgili de bir kooperatif kurulmasını teklif etmişlerdir. Bütün üreticilerin ortak kararıyla "Konkordia"⁴⁹ isminde bir kooperatif kurulmuştur. Şarap üreticileri ürettikleri şarabın yaklaşık 2000-2500 litresini (150-200 Wedro⁵⁰) kendilerine ve masraflarına ayıracaklar, geriye kalanı ise kooperatife vereceklerdi. Böylece 4-5 sene gibi kısa bir süre içerisinde kooperatif depolarında 18 milyon 450 bin litre civarında (1.500.000 Wedro) şarap toplanmış ve tek elden takip edilen şarap ticareti sadece Helenendorf'a değil, bütün Kafkasya ekonomisine büyük bir katkı sağlamıştır.⁵¹

⁴⁷ Bu iki firma hakkında daha geniş bilgi için bkz. Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 61-67.

⁴⁸ Auch, "Die Entwicklung...", s. 163-164.

⁴⁹ Auch'un ifadesiyle, aslında daha önce "Prosotrudvin" isminde bir şarap markası vardı. 8 Ağustos 1922 tarihinde bu marka "Konkordia" ismine dönüştürülmüştür. Bkz. Auch, "Die Entwicklung...", s. 164.

⁵⁰ Wedro; eski bir Rus sıvı ölçü birimidir. 1 Wedro, yaklaşık 12,3 litreye denk gelmektedir.

⁵¹ Hummel, *a.g.e.*, s. 40.

Azerbaycan'daki şarap üreticilerinin %6'sı Konkordia'nın ilk kurulduğu yıl bu sisteme dâhil olurken, 1926 yılında ise 1587 üye ile bu rakam %42'ye çıkmıştır. Toplamda 1707 hektardan daha fazla bir alandan elde edilen üzümünden şarap yapıyordu. 1928 yılında ise bu alan 1860 hektarın üzerine çıkmış ve Konkordia'nın üye sayısı da 2100'e ulaşmıştır. Konkordia'nın merkezi Helenendorf'tu, fakat diğer Alman kolonilerinde de Konkordia için üretim yapan 111 şaraphane bulunmaktaydı. Ayrıca 1924 yılında Helenendorf'ta diğer alkollü içkilerin de üretimi için Konkordia'ya bağlı olan bir içki fabrikası kurulmuştur. 1928 senesine gelindiği vakit ise Konkordia'ya ait üçü sadece konyak üreten toplam 9 adet içki fabrikası bulunmaktaydı.

Söz konusu dönemde Kafkasya'daki şarap ihtiyacının %58'inin başta Helenendorf olmak üzere Alman kolonilerinden karşılandığı ifade edilmektedir. Konkordia'yı başarılı kılan en önemli etkenlerden birisi kendi pazarlama ağını kurmuş ve doğrudan satış yapmış olmasıdır. Konkordia, sadece Kafkasya'da değil, Sovyetler Birliği coğrafyasının hemen her bölgesinde "*Konkordia*" markasıyla kendi satış merkezlerini kurmuştur. 1928 yılında 44'ü Kiev, Leningrad ve Moskova'da olmak üzere toplamda 183 satış merkezi bulunmaktaydı. Bunlardan sonra bir de Berlin'de satış noktası açılmıştır.⁵²

Kuruluşundan beri başta Helenendorf olmak üzere Kafkasya'daki diğer bütün Alman kolonilerine, özellikle kültürel faaliyetlere maddi destek veren Konkordia, 1926-1927 yıllarında Alman çocuklarının eğitimi ve kültürel faaliyetleri için 40 bin Ruble harcamıştır. Ancak bu durum sonucunda Sovyet yönetimi, kooperatifi sıkı denetim altına almış, yöneticilerin sık sık Alman konsoloslarıyla görüştükleri, Alman okullarına maddi destek sağladıkları, milliyetçi propaganda yaptıkları gibi gerekçelerle takibat başlatmıştır.⁵³

Stalin tahıl tarımının ilerleyemeyişinden şikâyetçiydi. Bunun üzerine köylülerin küçük topraklarını birleştirip, modern ve daha ileri tekniklerle tek elden işletilmesine karar vermişti. Bu düşüncenin uygulamaya koyulması için 1929'dan itibaren bütün Sovyetler Birliği'nde kolektifleştirme siyaseti takip edilmiştir.⁵⁴ Böylece 18 Eylül 1929 tarihli bir genelgeyle Konkordia'nın ismi Sovyet yönetiminin idaresinde "*Şarap Üreticileri Kooperatifi*"ne dönüştürülmüştür. Yine aynı genelgeyle Konkordia'nın bünyesindeki diğer bütün işletmeler bağımsızlaşmışlar ve birlik bu şekilde dağılmıştır.

1930'un 6-15 Şubat arası Helenendorf köylülerinin elinde bulunan topraklara da zoraki kolektifleştirme yapılmıştır. Bunun sonucunda 17 Mart tarihinde Helenendorf'ta protestolar gerçekleşmiş ve birçok kişi tutuklanmıştır. Burada 1930 yılındaki üzüm üretimi daha önceki yıllara göre %60 azalmıştır. Kolektifleştirmeyle birlikte Helenendorf ismi de değiştirilerek "*Hanlar*" (Xanlar) yapılmıştır. Kasım 1933'te köy tamamen kolektifleştirilmiştir. Ayrıca köy-

⁵² Auch, "Die Entwicklung...", s. 164-165.

⁵³ Aynı makale, s. 166, 168.

⁵⁴ Azerbaycan'daki kolektifleştirmeyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Belkıs Ulusoy, "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme", Ed. Emine Gürsoy Naskali - Liaisan Şahin, *Stalin ve Türk Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 153-182.

den 25 kişi de illegal davranışlarda buldukları gerekçesiyle tutuklanmışlar, 17 kişi Şubat 1934'te bırakılmış, fakat diğer 8'i Bakü'den Taşkent'e götürülmüş ve bir daha onlardan haber alınamamıştır.⁵⁵

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte bütün Rusya topraklarındaki Almanlar takibata uğramışlardır. Bu dönemde Sovyet ordusunda 1.609'u subay, 4.292'si çavuş ve 27.774'ü er olmak üzere toplam 33.516 Alman kökenli asker bulunmaktaydı. Stalin'in isteğiyle Almanya'ya karşı yapılan savaşta bu Almanların cephede bulunmaları uygun görülmemiş ve 1942-1945 yılları arasında geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere hepsi cepheden çağırılmıştır. Birçoğu fabrikalara ve inşaat sahalarına gönderilmiştir.⁵⁶ Ardından bütün Kafkasya'da olduğu gibi Helenendorf'taki Almanların neredeyse tamamına yakını Sibirya'ya ya da başta Kazakistan⁵⁷ olmak üzere Türkistan bozkırlarına sürülmüşlerdir. II. Dünya Savaşı esnasında Helenendorf'ta sadece yerli halktan biriyle evlilik yapanların kalmasına müsaade edilmiştir. Almanya'ya dönme imkânı olanlar da Almanya'ya dönmüşlerdir.

Sonuç

Alman İmparatorluğu da Avrupa'daki diğer büyük devletler gibi emperyalist faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Bu amaçla başta Afrika, Amerika ve Ortadoğu olmak üzere dünyanın birçok bölgesine Alman kolonistler göç etmişlerdir. Ancak Rusya topraklarına Alman kolonistlerin gelişi Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan daha önceki tarihlere dayanmaktadır.

Çarıçe II. Katerina'nın 4 Aralık 1762 ve 22 Temmuz 1763 tarihlerinde yayınlanmış olduğu genelgeden sonra kısa zaman içerisinde bütün Rusya topraklarına yaklaşık 30 bin Alman göç etmiştir. Katerina'nın ölümünden sonra da Almanların Rusya'ya olan göçleri devam etmiştir. Bütün Rusya'daki Alman nüfusunun I. Dünya Savaşı öncesi yaklaşık 2,4 milyona çıktığı, sadece Karadeniz kıyılarında ve Kafkasya'da yaklaşık 200 bin civarında Alman'ın yerleşik olduğu tahmin edilmektedir.

Rusya topraklarına gelip yerleşen Almanların tarımdaki başarılarıyla, çalışkanlıklarıyla, düzenli ve temiz olmalarıyla Rusların gönlünü kazandıkları ifade edilmektedir. Kolonistler genel itibariyle Rusya içerisindeki siyasi olaylara hiç karışmamışlar, dini yayınlardan başka gazete bile okumamaya özen göstermişlerdir. Hiçbir isyan ve devlete karşı ayaklanmada yer almamışlar, genel itibariyle "*ata yurdu Almanya, anavatan Rusya*" sloganını kullanmışlardır. Ancak, 1905 yılında meydana gelen serbestlikten ve siyasi durumdan Alman kolonilerinin de faydalanmaya çalıştıkları görülmektedir. Kolonilerde birçok dernek kurma girişimleri başlatılmış, ayrıca Alman okullarındaki eğitim dilinin Almanca olması için çaba sarf edilmiştir.

Osmanlı-Rus Harbi'nde (1877-1878), Japon-Rus Harbi'nde (1904-1905), I. ve II. Dünya Savaşları'nda Rus ordusunda Alman kökenli subay ve askerler

⁵⁵ Auch, "Die Entwicklung...", s. 170-172.

⁵⁶ Neriman Güler, "Kazakistan'da Alman Azınlığı", *Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002, s. 162-176.

⁵⁷ Kazakistan'a sürülen Almanlar için bkz. *Aynı makale*, s. 167-168.

de görev yapmışlardır. Askerlik yapmakla yükümlü olmayan bazı Almanlar orduya gönüllü hizmet etmişlerdir. Alman kolonistler de Rus halkı gibi orduya gıda, giysi, at, arabası vb. temel ihtiyaç maddeleri yardımıyla bulunmuşlardır. Fakat hem I. hem de II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın karşı blokta yer almasından dolayı Rus hükümeti ülkedeki Alman yerleşimcilere güvenmemiş ve orduda bulunan Alman kökenli askerler geri cepheye görevlendirilmişlerdir.

Alman kolonistler tarafından Kafkasya'da 8 köy kurulmuştur. Bu köylerden en büyüğü 1819 yılında, 135 Alman göçmen aile tarafından kurulan Helenendorf'tur. Almanların Azerbaycan'a gelip Helenendorf'u kurmaları 200 yılı geçmiştir. Bu süreç içerisinde Helenendorfluların Kafkasya ekonomisine katkı sağladıkları görülmektedir. Özellikle şarap üretimi konusundaki tecrübelerini yerli halka da aktarmışlar, bir dönem Kafkasya'nın şarap ihtiyacının %50'ye yakını bu köyde kurulan "Konkordia" isminde bir kooperatif tarafından karşılanmıştır.

Günümüzde Helenendorf'ta hayat devam etmektedir, ancak anadil olarak Almanca konuşan neredeyse kimse yoktur. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da bulunan Almanlar Sibiryaya, Kazakistan gibi iç bölgelere zorunlu göç ettirilmiştirlerdir. Bu dönemde Helenendorf halkı da, Ruslarla evlilik yoluyla akrabalık kuranlar hariç, sürgüne tâbi tutulmuşlardır.

Kaynaklar

A. Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (PA-AA)

PA-AA, R 10589, Russland 78, *Varşova Konsolosluğundan Alman Başbakanı Büllöv'a Gönderilen Rapor*, 21.01.1908.

PA-AA, R 10589, Russland 78, *Moskova'dan Almanya Dışişlerine Gönderilen A 8314 Numaralı Yazı*, Moskova 23.03.1909.

PA-AA, R 19590, Russland 78, *23 Haziran 1910 St. Petersburger Herold Gazetesi Haberini Rapor Eden St. Petersburg Almanya Büyükelçiliği*, St. Petersburg 24.06.1910.

B. Gazete

Petersburg Zeitung, Ein Feldzug gegen die Kultur, 05.10.1910.

Deutsche Tageszeitung, Die russische Regierung und die Deutschen in Russland, 30.11.1910.

C. Kitap-Makale

AUCH, Eva-Maria: "Die Entwicklung Helenendorf/Chanlars in den 1920/30er Jahren", (Ed. Eva-Maria Auch), *Deutsche Winzer im multikulturellen Umfeld Aserbajdschans. Erinnerungsbericht des Julius Vohrer (1887-1979)*, Berlin 2011.

_____: "Die Einwandererfamilien und Ortsgründer von Helenendorf in Aserbajdschan 1819", *Deutsche im multikulturellen Umfeld Südkaukasus, Bibliotheca Academica-Orientalistik*, Cilt: 27, Baden-Baden 2017.

BAUMGART, Winfried: *Deutschland im Zeitalter des Imperialismus (1890-1914): Grundkräfte, Thesen und Strukturen*, Ullstein Verlag, Frankfurt (M), Berlin, Wien 1972.

BIHL, Wolfdieter: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*, Teil 2, Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar 1992.

BUNDESMINISTERIUM des INNERN, für Bau und Heimat: *Deutsche Minderheiten stellen sich vor*, Verlagshaus Zarbock GmbH & Co. KG, Berlin 2018.

ÇOLAK, Mustafa: *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

GRAFF von SCHWEINITZ, Hans Hermann: *Helenendorf-Eine deutsche Kolonie im Kaukasus*, Vossische Buchhandlung Verlag, Berlin 1910.

GÜLER, Neriman: "Kazakistan'da Alman Azınlığı", *Avrasya Dosyası, Kazakistan-Kırgızistan Özel*, Cilt: 7, Sayı: 4, Kış 2001-2002.

HUMMEL, Jakob: *Heimat-Büchlein - Der Deutschen in Transkaukasien*, Deutsche Staatsverlag, Pokrowsk 1928.

KLAMPEN, Erich zu: *Carl Peters-Ein deutsches Schicksal im Kampf um Ostafrika*, Hans Siep Verlag, Berlin (W8) 1938.

KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi - Başlangıcından 1917'ye Kadar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

MAIER, Ulrich: "Schwabenzüge - Die Auswanderung nach Russland - Polen und die Donauländer", *Deutschland & Europa*, Sayı: 45, Ulm 2004.

NAWROTH, Manfred: "Deutsche im Kaukasus bis zum Beginn 20. Jahrhunderts", *Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur*, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013.

NEUTATZ, Dietmar: *Die Kolonien des Schwarzmeergebietes im Spannungsfeld nationalstaatlicher Politik*, Alfred Einfeld Markus Verlag, Köln 1992.

OBHOLZ, Albert: *Die Kolonie Mariental an der Wolga*, Historischer Forschungsverein der Dt. aus Russland Verlag, Nürnberg 2014.

ORTAYLI, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 10. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

ÖZYÜKSEL, Murat: *Osmanlı Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul 1988.

ROHRBACH, Paul: *Deutsches Volkstum Als Minderheit*, Hans Robert Engelman Verlag, Berlin 1926.

STRICKER, Gerd: "Deutsche Siedler auf russischem Boden", *Russen und Deutsche 1000 Jahre Kunst Geschichte und Kultur*, Michael Imhoff Verlag, Berlin 2013.

SCHULZE, Hagen: *Kleine deutsche Geschichte*, Verlags C.H. Beck, München 2007.

SCHÜTZ, Philipp: *Der Ruf der Zarrin-Ein Beitrag zur Auswanderung hessischer Familien nach Russland*, Elwert Verlag, Marburg 1989.

TOPRAK, Kevser: *Osmanlı Filistin'inde Alman Kolonileri (1869-1917)*, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015.

ULUSOY, Belkıs: "Stalin Döneminde Azerbaycan'da Kolektifleştirme", Ed. Emine Gürsoy Naskali - Liaisan Şahin, *Stalin ve Türk Dünyası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

ÜSTÜNTAŞ, Doğan: "Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri", *Savunma Bilimleri Dergisi*, Cilt: 14, Ankara 2015.

WAHRIG, Gerhard: *Das Grosse Deutsche Wörterbuch*, Bertelsmann Verlag, Gütersloh 1968.

WINTERSTETTEN, Karl von: *XX. Yüzyıl Başında Alman Emperyalizmi ve Türkiye / Orta Avrupa Politikasında Yeni Amaçlar Berlin-Bağdat*, Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara 2002.

D. İnternet

<https://masimovasif.net/ferne-hoffnung-kaukasus-deutsche-spuren-in-aserbajdschan/> (Doku TV Belgeseli, *Ferne Hoffnung Kaukasus: Deutsche Spuren in Aserbajdschan*, 2017.) (Erişim Tarihi: 03.12.2020.)

Ekler

Ek-1:
1910 yılında Helenendorf'ta bir Alman aile.
(Bundesministerium des Innern, *a.g.e.*, s. 20.)

Ek-2:
Kilisenin Günümüzdeki Hali
(Bundesministerium des Innern, *a.g.e.*, s. 20)

Ek-2b:
Helenendorf'ta Bulunan Johannes Kilisesi
(1908) (Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 17)

Ek-3:
Helenendorf'un Ana Caddesi - 1908 (Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 29.)

Ek-4:

Muhtarlık ve Tüketiciler Birliği Kooperatifi - 1908 (Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 34.)

Ek-5:

Alman Usulü At Arabası. (Graff von Schweinitz, *a.g.e.*, s. 57.)

Ek-6:

Günümüzde Helenendorf'taki Alman Evleri
(Bundesministerium des Innern, *a.g.e.*, s. 20.)

Extended Abstract

German Colonization In The Caucasus And A German Village Established In Azerbaijan "Helenen Dorf / Göygöl"

As a result of the industrialization of Europe, Production more than the need started to take place. In order not to pile up the surplus production, there was a need for foreign markets other than the domestic market. However, domestic raw materials started to become insufficient for industries, and the raw material requirement of the factories increased in order not to interrupt production. In addition, cheap labor was needed to work in agriculture and factories, and when local peasants and poor people were insufficient; this deficit was met by slaves brought from the colony areas. Thus, the policy of dominating a region with trade colonies, rather than war and occupation method, began to gain more acceptance.

The colonial policy in question was not only limited to finding raw materials and markets, but the European countries also imposed their languages, cultures and civilizations on the regions they colonized.

Since the second half of the 19th century, there has been a competition for colonization among the European great states, and a large part of the African continent was shared among the European great powers towards the end of the 19th century. The German Empire, on the other hand, was able to complete its unity only in 1871 and was delayed in participating in these imperialist activities. In the aforementioned period, it was stated in the German public opinion that the constantly growing German industry would be hard up for a market shortage for raw materials and products in a short time, and it was emphasized that it was very important to be prepared already for the future and to find new foreign markets.

Thus, at the end of the 1870's, it is seen that Germany's colonial activities accelerated under the leadership of German industrialists, bankers, capitalists and big traders. As a result, it had its own citizens immigrate to establish colonies in many parts of the world. In the 18th century, about 100 thousand Germans migrated to the American continent and around 400-500 thousand to different places in Eastern Europe. In this context, there were many Germans who came and settled in Russia as well as Caucasus and established colonies there. However, the adventure of the Germans who came to the Caucasus and other Russian lands developed a little differently and took place long before the German Empire started colonial activities.

Tsar Peter I of Russia had planned to form some alliances in Europe through marriages. With his efforts, his daughter Anna and Duke Karl Friedrich of the Holstein-Gottorp region of Prussia got married. Of this marriage, a boy named Karl Peter Ulrich was born in Kiel of Germany in 1728. Peter Ulrich, grandson of Tsar Peter I, who grew up as a wholly German prince, was declared the heir to the Russian throne in 1742 and was brought to Petersburg and converted to Orthodoxy. Peter Ulrich, who turned 17 years old, also married Sophie Augusta Frederika, princess of the Prussian Anhalt-Free region in 1745. The princess was also converted to Orthodoxy and she was named Katerina Alekseyevna. Peter Ulrich ascended the throne of Russia as Pedro III, the Tsar of Russia in January 1762. However, on June 28, 1762, the guard regiment rose up against the Tsar and declared his wife Sophie as the Russian Tsarist with the name Katerina II instead deposing the Tsar.

German origin Katerina II developed ideas on what could be done for the further development of Russia after her ascension to the throne, aimed to govern Russia according to the best laws and especially wanted to focus on agriculture. As a result of her investigations, Katerina concluded that agricultural activities in Russia were lower than those in Germany and wanted immigrants from Germany to come to her country. For this, she had made two calls through the Russian representatives in Germany and invited German farmers to Russia.

According to this call, an interest-free loan with a term of 10 years would be given by the Russian state to the German settlers who would come to Russia so that they could do agriculture and they could practice their profession there. Incoming German settlers would be exempted from all taxes for 30 years. Settlers would be able to live their own religion or sect as they wished. They would be exempt from military service. Travel expenses of Germans who wanted to come to Russia would be covered by the Russian state.

Tired of the heavy tax burden and war brought about by the Seven Years' War, many German families risked immigrating to Russia and in particular to the Caucasus, as a result of the favorable conditions offered by the Russian state. Thus, in 1765, the first 300 families and 200 more in a short time settled in the Russian lands, along with the Caucasus. After the death of Catherine II (1796), migrations from different parts of Germany to the Russian land continued.

In the census conducted in 1897 as a result of these migrations, the population of Tsarist Russia was determined to be 125 million including the Russian Poland, the Caucasus and the Baltic region and 1.8 millions of this population was determined to be German. This German population is only around 56,700 in the Caucasus, with 20,800 in the Kuban region, 8,600 in the Stavropol province, 6,300 in the Terek

region and 5,200 in the Tbilisi province; 6,624 of which were on the books to settle only in Azerbaijan. It is estimated that the German population in the whole of Russia rose to 2.4 million before World War I.

Some of the German settlements formed in the Caucasus have survived until today. It is known that until the World War II there were 21 German colonies in Transcaucasia, eight of them in present-day Azerbaijan. Helenendorf (its name in Azerbaijan is Göygöl), which is the subject of our study, is located near the city of Ganja. It is the largest and oldest of the German colonial villages established in Azerbaijan. In 1819, 135 out of 194 families who migrated from Germany to Azerbaijan established the German village mentioned here. This is a city with a population of 63 thousand today.

Although Helenendorf residents had dealt with various problems, especially illness, until the Crimean War, it is seen that life in the colony continued under normal conditions. With the start of the Crimean War, the economic life in the village was affected negatively at first, but later the village residents got the better of this situation in terms of gained financial. The people of the village earned a lot of income, mainly by selling food products and other necessities to the Russian troops nearby.

Generally, the colonists dealt with agriculture. When the railway was built in the region in 1883, a major change occurred in Helenendorf's economic situation. The Germans living in Helenendorf had the opportunity to sell their agricultural products and especially their German horse carriages to different parts of the country and abroad. Thus, there was a significant money input to the colony. However, the most important source of income of the village is winemaking. A wine cooperative named "*Konkordia*" was established and nearly 50% of the wine requirement of the whole Caucasus was met by the production of German colonists. Also, the Helenendorf residents have established another market-style cooperative called "*Consumers' Union*" in order to meet all their needs.

German immigrants, who were exempted from military service with a decision taken by the Russian state since 1871, were also obliged to do military service. After this date, Germans were also in the Russian army. However, upon Stalin's request, German-origin soldiers at the front were recruited and employed in back services between 1942 and 1945 since the war with Germany was fought. Later, as in the whole Caucasus, almost all the Germans in Helenendorf were exiled to Siberia or to the steppes of Turkistan, mainly Kazakhstan. During World War II, only people who married a local person were allowed to stay in Helenendorf.